

ΚΛΕΙΤΩΡ: ΜΙΑ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΡΚΑΔΙΚΗΣ ΑΖΑΝΙΑΣ

Μαρία Πετριτάκη
Αρχαιολόγος

Του Λάδωνος δὲ τῶν πηγῶν ἀπέχει στάδια ἐξήκοντα ἢ Κλειτορίων πόλις, ἡ δὲ ὁδὸς ἢ ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ Λάδωνός ἐστιν αὐλῶν στενός παρά τὸν Ἄροάτιον ποταμόν. Πρὸς δὲ τῆ πόλει διαβήση ποταμὸν καλούμενον Κλείτορα. Ἐκδίδωσιν οὖν ὁ Κλείτωρ ἐς τὸν Ἄροάτιον, οὐ πλέον τῆς πόλεως σταδίου ἀπέχοντα ἑπτὰ. Εἰσὶ δὲ ἰχθύες ἐν τῷ Ἄροατίῳ καὶ ἄλλοι καὶ οἱ ποικιλία καλούμενοι· τούτους λέγουσι τοὺς ποικιλίας φθέγγεσθαι κίχλη τῆ ὄρνιθι ἑοικός· ἐγὼ δὲ ἀγρευθέντας μὲν εἶδον, φθεγγομένων δὲ ἤκουσα οὐδὲν καταμείνας πρὸς τῷ ποταμῷ καὶ ἐς ἡλίου δυσμάς, ὅτε δὴ φθέγγεσθαι μάλιστα ἐλέγοντο οἱ ἰχθύες.

Τῆ δὲ Κλειτορίων πόλει τὸ μὲν ὄνομα ἀπὸ τοῦ παιδὸς ἐτέθη τοῦ Ἀζάνος, οἰκεῖται (δὲ) ἐν ὁμαλῷ, κύκλῳ δὲ ὄρη περιέχοντά ἐστιν οὐ μεγάλα. Κλειτορίοις δὲ ἱερὰ τὰ ἐπιφανέστατα Δήμητρος τὸ τε Ἀσκληπιοῦ, τρίτον δὲ ἐστιν Εἰλειθυίας ...

...Κλειτορίοις δὲ καὶ Διοσκοῦρων, καλουμένων δὲ θεῶν Μεγάλων, ἐστὶν ἱερὸν ὅσον τέσσαρα ἀπέχον στάδια ἀπὸ τῆς πόλεως· καὶ ἀγάλματά ἐστιν αὐτοῖς χαλκᾶ. Πειοῖται δὲ καὶ ἐπὶ ὄρους κορυφῆς σταδίου τριάκοντα ἀπωτέρω τῆς πόλεως ναὸς καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς Κορίας. (VIII, 21, 1-4)

Μ᾽ αὐτὴν ἐιδικὴ ἀναφορὰ μνημονεύει τοῦ 174 μ.Χ. ὁ Παιουσιανὸς τῆ σημαντικῆς ἀρκαδικῆς πόλεως Κλειτορας. Χρειάστηκαν πολλοὶ αἰῶνες ἀπὸ τότε, γιὰ ν' ἀρξίσουν ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη, με τὶς δικῆς τῆς διαδρομῆς, νὰ ἀποκαλύπτει τὸ νέο ἐδαφὸς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ταυτότητας τῆς πόλης, γονιμοποιώντας τὶς πληροφορίες που οἱ ἱστορικὲς πηγές μᾶς κατέλιπαν καὶ ἀποκρυπτογραφώντας τοὺς γενετικούς κώδικες τῆς πολιτισμικῆς δομῆς τῆς. Παρότι ἡ ἔρευνα ἔχει νὰ διαύσησι μεγάλη ἀπόσταση πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση, καὶ ἡ σκευὴ που ἔχουμε ἀποκομίσαι προσώρας ἀξιολογεῖται ὡς μὴ ἐπαρκῆς, πιστεύουμε ὅτι εἰμαστε σὲ θέση ἀνιχνεύοντας ἀποτελεσματικὰ τὴν προσφορὴ τῆς στοιχείων που διαθέτουμε, νὰ ἀγγίζουμε, ὡς ἓνα βαθμῶ, κατὰ τὸ δυνατόν περισσότερες πτυχές του πλαισίου ὀργάνωσης καὶ δράσης τῆς πόλης.

Σὲ σχέση με τὸ πλέγμα τῶν σύγχρονων οἰκισμῶν που τὸν περιβάλλουν, ὁ Κλείτωρ βρίσκεται στὴν ἐπαρχία Καλαβρύτων τοῦ Ν. Ἀχαΐας, 3 περίπου χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Κάτω Κλειτορίας

καὶ νότια τῆς Ἄνω. Σὲ ἀντίθεση με τὴν πλειονότητα τῶν πόλεων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, οἱ ὁποῖες εἶχαν ὀδηγηθεῖ στὴν ἐπιλογή ἀβλῶν θέσεων γιὰ λόγους ἀσφαλείας, ἦταν ἰδρυμένοι σὲ μὴ κοιλὰδα κλεισμένη ολόγυρα ἀπὸ χαμηλοὺς λόφους, ἀνάμεσα στα ποτάμια Κλείτορα καὶ Καρνέσιο. Στὶς μέρες μας ἡ πόλη, ἀφημένη στὴν αἰσθητικὴ τὴν ερειπίων τῆς, εἶναι ἐνταγμένη σὲ ἓνα ἡρεμο ἀγροτικὸ τοπίο, τύχη ἀγαθῆ, μῆσα στὴ φύση, ἐξὼ ἀπὸ τὸν οἰκοδομικὸ ἐπεκτατισμὸ. Τὸ ὄνομά τῆς προφανῶς τὸ οφείλει στὴν περικλειστὴ θέση τῆς. Ωστόσο, ἀκολουθώντας τὴ συμβολικὴ γλῶσσα τῶν μύθων καὶ τῶν μυθικῶν παραδόσεων που συνοδεύουν τὶς πόλεις με πολιτικὴ ἀναγνώριση καὶ διαμορφώνονται ἀπὸ τὸν ἀπόηχο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κλείτορα, τὸν γιο τοῦ Ἀζάνου, ὁ ὁποῖος ἦταν γενάρχη τῆς ἀρκαδικῆς φυλῆς τῶν Ἀζάνων. Ἀπὸ τοὺς Ἀζάνους, τὸ Β καὶ ΒΔ τμήμα τῆς Ἀρκαδίας, σὲ ποιοὺ ἀπαγόταν καὶ ὁ Κλείτωρ, λεγόταν Ἀζανία. Κατὰ τὴν ἴδια μυθικὴ ἀφήγηση, τὴν ἐπικρατέστερη ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Ἀρκαδίας, ὁ Ἀζάνος ἦταν γιος τοῦ Ἀρκάδα, τοῦ

Χάλκινο κωνικό κράνος των
υστερών γεωμετρικών
χρόνων. Στην ανώρια
παρουσία του χείλους φέρει
οπές για τη στερέωση της
επένδυσης.

οικιστή και βασιλέα της
Αρκαδίας, από τον οποίο η χώρα,
η πρότερον ονομαζόμενη
Πελασγία (από τον Πελασγό),
πήρε το όνομα Αρκαδία και οι
κάτοικοί της Αρκαδές. Ο
Αρκάς έμαθε ακόμη τους ανθρώπους
να κάνουν ψωμί με ήμερο καρπό (σιτάρι) και να
υφαίνουν ενδύματα. Όμως, μερικοί
Αρκαδές έμεναν προσκολλημένοι
στον παλαιό τρόπο διατροφής,
της εποχής του Πελασγού, και ήσαν
βαλανηγάγοι.

Ο μυθικός Κλείτωρ, πρόσωπο
καθοριστικό στη λειτουργία της
μυθολογίας και στην ερμηνευτική
διαδικασία του προσδιορισμού του
κοινωνικού-ιστορικού γίνεσθαι,
πριν γίνει οικιστής της πόλης του
Κλείτορος, είχε εγκατασταθεί στην
Λυκόσουρα, την πόλη

κά γεγονότα, και την θεώρηση ότι οι
μύθοι συνιστούν πραγματική
ιστορία, δεν είναι του παρόντος να
αναλωθούν στην προσπάθεια ιστοριοποίησης
των παραπάνω παραδόσεων. Άλλωστε,
η μεταβατική περίοδος από το τέλος του
μικηναϊκού κόσμου έως τους γεωμετρικούς
χρόνους επέφερε τέτοια σύγχυση στις
τοπικές παραδόσεις εξαιτίας της μεταβολής
του τόπου εγκατάστασης των ελληνικών
φύλων, που δεν μπορούμε να φτάσουμε
στη γνώση των ιστορικών γεγονότων
μόνο μέσα από τους πυρήνες των
μύθων της ηρωικής μυθολογίας, η οποία,
επιπροσθέτως, ακολούθησε, και είναι
νεότερη κατασκευή σε σχέση με τους
λατρευτικούς μύθους.

Η προσπάθεια της σκιαγράφης

Φύλλο χρυσού από
τερροδόχο κύκλα των
ελληνιστικών χρόνων.

της του ιστορικού τοπίου της πόλης
στηρίζεται στις πληροφορίες μας από
τις αρχαίες πηγές, τα σημαίνοντα των
αρχαιολογικών ευρημάτων και τα
σημαίνοντα της τελικής αξιολόγησης τους.

Στην τραχιά και άγυρρη Αζάνια
(σχετικό το αρχαίο απόφθεγμα "αζάνια
κακά") φαίνεται ότι από πολύ νωρίς η πόλη απέκτησε
δύναμη και έλαβε κυρίαρχη θέση,
η οποία σταδιακά της επέτρεψε να
επεκτείνει την επικράτεια της προς
βορράν έως τα Αροάνια όρη και προς
νότον έως τον Λάδωνα ποταμό,
περιλαμβάνοντας τους τόπους της
άνω πεδιάδας του. Η ευρύτερη αυτή
περιοχή κυριαρχίας του Κλείτορος
αποτελεί τη χώρα της πόλης, την
Κλείτορεια. Και προϊόν των επεκτατικών
πολέμων και του πλούτου τον οποίο
προσπορίσαν οι Κλείτορεια στην πόλη

Ασημένιο ημιδραχμό
370-240 π.Χ.
Στον εμπροσθότυπο ήλιος
ακτινιστός κατ'έναντιον.
Στον οπισθότυπο ταύρος
μανόμενος με σύμβολο
φύλλο κισσού.

του Λυκάνου, του γιου του
Πελασγού, και ήταν ο δυνατότερος
των βασιλέων. Επειδή όμως δεν
είχε παιδιά, η βασιλεία περιήλθε
στον Λίπυτο, το γιο του Έλατου.
Επί του Κύπελλου, γιου του Λίπυτου,
εισέβαλαν στην Πελοπόννησο,
με πλοία από το Ρίο, οι Δωριείς.

Παρά τις απόψεις που έχουν
διατυπωθεί, ότι η μυθολογία
αναπαράγει σύγχρονα ιστορι-

τους από αυτούς, ήταν το κολοσιαίο χάλκινο άγαλμα του Δία, το οποίο αφιερώθηκε στην Ολυμπία στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα, ως δέκατη από τα λάφυρα πολλών πόλεων, που τις κυριεύσαν με τη δύναμη των χεριών τους και ήταν έργο των Λακώνων Αρίστωνος και Τελέστα.

Εκτός από τον Πausανία, ο οποίος αποτελεί τη σημαντικότερη ιστορική πηγή για την τοπογραφία, τα μνημεία και τους μύθους της περιοχής, αξιόλογη και διαφωτιστική αποτιμάται η μαρτυρία και προγενέστερων πηγών. Ο Πίνδαρος, στον ύμνο του στον Αργείο παλαιστή Θεαίο, μνημονεύει νίκες του Κλειτόρος. Ο Ξενοφών αναφέρεται στον πόλεμο με τους Ορχομενίους (378 π.Χ.) και μας πληροφορεί για την εξαιτίας τούτου διατήρηση μισθοφορικού στρατεύματος. Ο Πλούταρχος μνημονεύει τον πόλεμο εναντίον του βασιλέα των Σπαρτιατών Σόου. Το "φιλελεύθερο και γενναίο των Κλειτορίων" (καταθέτει ο Πολύβιος) ένας μόνον άνδρας "κατήχυνε" εξαιτίας της κακίας του· ο Θεάρχης. Εύλογα οι Κλειτόριοι αρνούνται ότι αυτές εγεννήθη στη χώρα τους και λένουν ότι ήταν νόθο γέννημα ενός από τους ξένους στρατιώτες που είχαν έλθει από τον Ορχομενό. Ο Πολύβιος καταγράφει επίσης τις ανεπιτυχείς προσπάθειες των Αιτωλών να κυριεύσουν με επιθέσεις την πόλη (220-215 π.Χ.) και να την προσαρτισθούν με προτάσεις στη συμμαχία τους. Μέλος του κοινού των Αρκάδων, με δεδομένη την συμβολή της στην ένωση των πόλεων της Αρκαδίας—δύο πολίτες της είχαν εκλεγεί οικιστές της Μεγαλόπολης και πέντε Κλειτόριοι το 362 π.Χ. μετείχαν ως

δημιουργοί στη Βουλή των Αρκάδων στην Τεγάρα, μετέχουν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, ίσως περί το 234-233 π.Χ., καθώς και στην αναβίωση της κατά την περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας, οπότε συμπόλεμησε με τον Ρωμαίο ύπατο Γναίο Δομίτο εναντίον των Γαλατών. Όπως μας παραδίδει ο Λίβιος, το 219-218 π.Χ. ο Φίλιππος ο Ε', πρωθυπουργός και κατευθυνόμενος στην Ψωφίδα, διήλθε από την Κλειτορία—*συναθροίζων εκ των πόλεων ών διεπορεύετο βέλη και κλίμακας*—, ενώ το καλοκαίρι του 184 π.Χ. η πόλη έγινε τόπος συνόδου της Αχαϊκής Συγκλήτου, στην οποία έλαβε μέρος ρωμαϊκή αποστολή υπό την ηγεσία του Αρπίου Claudius Pulcher.

Πολλοί ξένοι περιηγητές—όπως οι Lebas, Curtius, Leake, Bursian, Fraser, Vischer, Dodwell και άλλοι—, καθώς και ο ιστοριοδίφης γυμνασιάρχης Παπανδρέου, οι οποίοι επισκέφθηκαν την περιοχή, στηρίζονται στα φαινόμενα ερείπια και τις αρχαίες πηγές, διατύπωσαν διάφορες προσωπικές απόψεις για την μνημειακή τοπογραφία της. Στα 1940, κάποια απόπειρα ανασκαφής στο αρχαίο θέατρο της πόλης από Ιταλούς ματαιώνεται. Πολύ αργότερα, το 1987, μέσω της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, αρχίζουμε τις εργασίες υποδομής για ένα μακροπρόθεσμο ερευνητικό πρόγραμμα με στόχο τη μελέτη του πολεοδομικού ιστού της πόλης και τη σταδιακή αποκάλυψη των λειψάνων της. Ακολουθεί ανασκαφική έρευνα, δοκιμαστικού κατ' αρχήν χαρακτήρα (1988), η οποία συστηματοποιείται στο χώρο ανάμεσα στην ΝΔ πύλη του τείχους και το θέατρο (1989 και 1992). Όμως στο τέλος του

Επιτύμβια στήλη με ιωνικό ανακλινηροειδές (Sofa kapitell) επικρῶνο.

1991 ξεκινάει στην περιοχή το μεγάλο αρχειακό έργο της κοιλιάς του ποταμού Αροδίου, το οποίο εφαρμόζεται και σε τμήμα της πεδιάδας της αρχαίας πόλης. Η ελεγχόμενη υλοποίησή του συνδυάζεται άμεσα με την ιχνολόγηση των καταλοίπων της, και χωρίς να θιγεί ο βασικός πυρήνας με τις επιφανειακές ενδείξεις, το προσημμένο από τις ποταμικές επιθέσεις τμήμα οργώνεται από ένα πλέγμα αγροτικών δρόμων, σκαμμάτων, σωληνώσεων και αποστραγγιστικών τάφρων, τα οποία, διαμορφωνόμενα σε ανασκαφικά ερευνητικά μέτωπα, έστω μικρής κλίμακας, προσφέρουν πανσπερμία στοιχείων. Συνεκτιμώντας πλέον αθροιστικά τα δεδομένα μας, αρχίζουν να ξεδιπλώνονται κάποιες πτυχές από το ζητούμενο πρόσωπο της πόλης. Το τείχος υπολογίζεται ότι περιέτρεχε την πόλη σε συνολικό μήκος περί τα 2500 μ., οριζώντας τον εντός του οχυρωματικού περιβόλου χώρο της στα

Χάλκινος αοβάλος, 370-240 π.Χ. Εμπροσθέντος: Αθηνά με κέρατος με λοφίο, σε πλάγια όψη, ελαφρώς στραμμένη προς τα πίσω. Οπισθόντος: ιππός κολπάζων με λυμένο χελένο.

Τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, στην κοίτη του ποταμού Κορνέσιου.

577 περίπου στρέμματα. Τα ανασκαφέντα τμήματά του χρονολογούνται στους ελληνοιστικούς χρόνους, με ανατειχισμό και μετασκευή σε ορισμένες περιπτώσεις σε σχέση με την κυρίαρχη φάση. Διατηρείται η λίθινη κρηπίδα, κτισμένη κατά το ακανόνιστο ανισόδομο σύστημα, με τοίχους στις εξωτερικές επιφάνειες από πλίνθους ντόπιου αμιγδαλίτη λίθου, και στο μεταξύ αυτών κενό με κροκάλες και λατύπη. Η τοιχοδομία του συμπληρώνεται από κατά διαστήματα εγκάρσιους τοίχους (τα ζεύγματα), οι οποίοι έδεναν τις εξωτερικές παρείες. Το εποικοδόμημα του λιθόκτιστου τμήματος ήταν από πλίθρες. Αυτό επιβεβαιώνεται από την ανασκαφική έρευνα στην οχυρωματική εγκατάσταση της ΝΔ πύλης, όπου εντοπίσαμε τα κενά από τους προϋπάρχοντες εγκάρσιους ξύλινους ενδέσμιους (κοινώς ξυλοδεσιές) που συγκρατούσαν το σώμα των ωμών πλίνθρων.

Η έρευνα του τμήματος του ΝΔ πυλώνα απέφερε ένα αξιόλογο δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και μία πύλη, η οποία, συνδυασμένη με βασική αρτηρία της πόλης, ήταν προσανατολισμένη στην οδό που οδηγούσε στην αρχαία Ψωφίδα. Διαπιστώθηκε διπλή εσωτερική πύλη, με τετράγωνο τειχισμένο προαύλιο χώρο προς τα έξω και άλλον ορθογώνιο ενδιάμεσο, η οποία πλαισιώνεται από ισχυρό πύργο με ημικυκλική προεξοχή σε τμήμα της όψης του, που ορίζει την εξωτερική πύλη. Η προς τα μέσα από τις δύο εσωτερικές πύλες είναι τριπλή. Τέσσερις πεσσοί (παραστάδες) διαμορφώνουν δύο πλευρικές εισόδους για τους πεζούς και μία κεντρική

για τα άρματα. Η προς τα έξω διατρεί τους επιχαλκωμένους όλμους των στροφών της θύρας.

Μία ακόμα πύλη εντοπίστηκε στα ΒΔ και καθορίζει τον δρόμο της πόλης προς τους Λουσούς και την Κύναιθα. Αξίζει να πούμε ότι και οι δύο βασικές αρτηρίες της πόλης, οι οποίες ορίζονται από τις παραπάνω πύλες, επιβίωσαν στις μέρες μας, στους άξονες των δύο παλιών αγροτικών δρόμων που διασχίζουν το χώρο της.

Με τις πύλες σχετίζονται και τα εκτός του άστεως συστηματικά νεκροταφεία. Οι ταφές που ανασκάψαμε τοποθετούνται στους υστεροαρχαϊκούς, κλασικούς, ελληνοιστικούς, ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους. Ιδιαίτερη σημασία αποδείχθηκε μεμονωμένος ταφικός πίθος των υστερογεωμετρικών χρόνων, ο οποίος βρέθηκε εκτός των τειχών, στη χώρα της πόλης, και περιείχε χάλκινο κωνικό κνήκος (ανάλογο έχει βρεθεί στο Άργος και την Ολυμπία) με δύο αγγεία. Στις επιτύμβιες στήλες ξεχωρίζει ο τύπος της δυτικής Ελλάδας με ιωνικό ανακλιτροειδές επίκρανο (sofa capitelle), ενώ μεγάλος είναι ο πλούτος και της ονοματολογίας που προκύπτει από αυτές. Αξίζει ακόμη να μνημονεύσουμε με την ευρηθείσα τον περασμένο αιώνα ενεπιγραφή στήλη του 2ου π.Χ. αιώνα με απεικόνιση πολεμιστή, γνωστή ως τιμητική στήλη του Πολύβιου, κατ' άλλους όμως όχι, με ανάπτυξη της σχετικής επιχειρηματολογίας.

Στη θέση Κόντρα, με το σύνολο των χαμηλών λόφων ΝΑ της πόλης, σε φυσική κλιτύ, έχει χλω-

Κεραμικός κλιβάνος στη
θέση Καταράχης.

ροθετηθεί το θέατρο, όπου πραγματοποιήθηκε μικρή δοκιμαστική έρευνα με στόχο την ανίχνευση του κούλου του. Η αποσπασματικότητα των στοιχείων που προέκυψαν δεν επιτρέπει να εντοπίσουμε προς το παρόν το κέντρο του και να προσδιορίσουμε την κλίμακα αλλά και τον βαθμό διατήρησης του μνημείου. Η υπό εξέλιξη ανασκαφή του ελπίζουμε να είναι περισσότερο διαφωτιστική στο μέλλον.

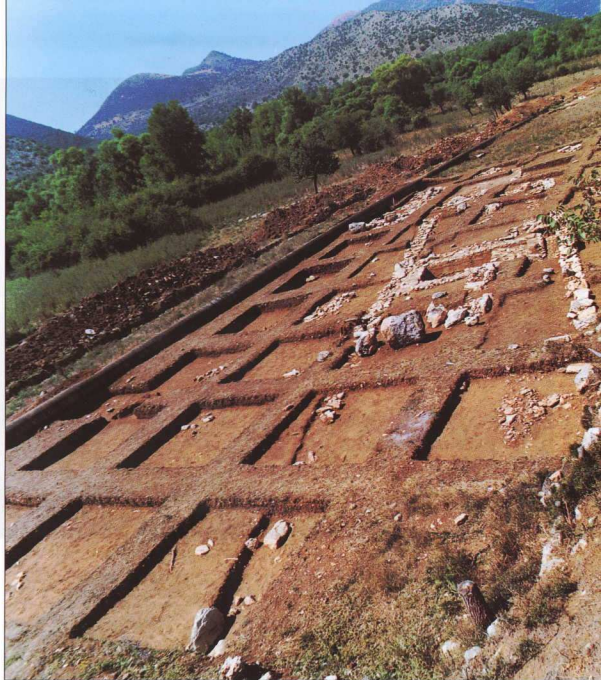
Ο πεδινός χώρος ο οποίος αναπτύσσεται γύρω από το θέατρο πιθανότατα καλύπτει ένα μέρος του δημόσιου βίου της πόλης. Ίσως πρέπει να αναζητηθεί σ' αυτόν η θέση των ναών της αγοράς που μνημονεύεται στο προξενικό ψήφισμα των Μαγνήτων, ίσως και το Γυμνάσιο που πρέπει να υπήρχε στον Κλειτόρα, όπως συμπεριλαμβάνεται από την ανάγνωση συνανηκόντων τμημάτων επιγραφής με εφηβικό κατάλογο, η οποία βρέθηκε εντοιχισμένη στη Μονή του Αγίου Αθανασίου, κοντά στο χωριό Φίλια.

Το οικιστικό πλέγμα της κλασικής ελληνοιστικής πόλης, από τη διασπορά των ορατών ενδείξεων και τα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι επικεντρώνεται στην περιοχή γύρω από το Φραγκοκλήσι, βασικό σημείο αναφοράς του τόπου, ενδεικτικό της επανάχρησης της θέσης στα χρόνια της Φραγκοκρατίας. Στους ρωμαϊκούς χρόνους όμως, όπως διαπιστώθηκε, έχουμε μεταθέσεις μέρους της εγκατάστασης, που μετατοπίζεται περιφερειακά και εκτός των τειχών, γεγονός το οποίο υπαγορεύτηκε από τις αλλαγμένες βιοτικές συνθήκες και τους κοινωνικούς και

οικονομικούς μηχανισμούς της εποχής αυτής. Στην ευρύτερη περιοχή της πόλης επισημάνουμε και τη βιοτεχνική της δραστηριότητα, η οποία προς το παρόν περιορίζεται σε κεραμικούς κλιβάνους. Αταύτιστα παραμένουν όμως ακόμη τα ιερά της πόλης και μόνο εικασίες διατυπώνονται για τη θέση τους.

Όπως ήδη προτάθηκε, ο Πausanias καταθέτει τη λατρεία πέντε Θεοτήτων: της Δημήτρας, του Ασκληπιού, της Ειλείθειας, των Διοσκούρων και της Κορίας Αθηνάς. Ο Κικέρων στο έργο του "De nature Deorum" (Περί της φύσης των Θεών) μας λέγει, μεταξύ των άλλων, για την Αθηνά: "Γεννημένη από τον Δία και την Κορυφή, την κόρη του Ωκεανού, οι Αρκάδες Κορία την ονομάζουν και εφευρέτρια του άρματος την θεωρούν". Ακόμη, η θεωρήσει αυτή συμφωνεί μ' εκείνον το μύθο που λέει πως ο Κλείτωρ πρώτος πραγματοποίησε προς τιμήν του πατέρα του Αζάνα νεκρικές γιορτές, όπου γίνονταν αγώνες δρόμου ίππων και προκρινύχθηκαν για πρώτη φορά έπαθλα. Όπως μας μαρτυρούν επιγραφές, στο ιερό της Κορίας Αθηνάς γίνονταν εορτές, οι οποίες ονομάζονταν Κοριάσια. Η άποψη σχολιαστή του Πινδάρου, ο οποίος μας μιλάει περί "Κορειών" (δηλ., τα Κόρεια) και αφήνει να εννοηθεί σχέση της εορτής με την Κόρη και τη λατρεία της Δημήτρας, έχει απορριφθεί.

Ο Καλλίμαχος ωστόσο μας μεταφέρει, στον ύμνο III, σχέση της επωνυμίας Κορία με τη θεά Άρτεμη, λέγοντας ότι ο βασιλιάς του Άργους Πρώτος ίδρυσε δύο ναούς. Έναν για την

Ἄρτεμη Κορία στα Αζανικά βουνά, όπου κατέφυγαν οι κόρες του, και έναν της Ἄρτεμης Ἡμέρας, επειδή γιγαρεύτηκαν από την τρέλα. Η επικύληση του Προϊτού για τις θυγατέρες του έγινε προς την Ἄρτεμη, και αυτό μας το διασώζει, εκτός από τον Καλλίμαχο, και ο Βακχυλίδης στον επικόμο για τον Ἀλεξίδαμο από το Μεταπόντιο. Η ύπαρξη λοιπόν ενός ναού και της Ἄρτεμης Κορίας στα Αζανικά βουνά δεν πρέπει να μας ξενίζει, μιας και η λατρεία της θεάς, της Πότνιας Θηρών, πανάρχαια, είναι συνδεδεμένη με κορυφές βουνών. Πολύ πιθανόν ο ναός αυτός να βρισκόταν στην Κλειτορία, μια και οι Λουσοί, όπου λατρευόταν η Ἄρτεμη Ἡμέρα, αποτελούν

άμεση συνέχεια του φυσικού της τοπίου. Μια μήτρα αναγλύφου με απεικόνιση του ἥρωα Ακταίωνος να κατασπαράσσεται από τα σκυλιά του, την οποία βρήκαμε στον ίδιο τον κεραμικό κλίβανο αναπαραγωγής του αναγλύφου, στηρίζει και ενισχύει τη θέση, ότι πρέπει να υπήρχε λατρεία της Ἄρτεμης στην Κλειτορία. Ο μύθος, ιδιαίτερα προσφιλῆς στην αρχαία ελληνική τέχνη, παρουσιάζει ενδιαφέρον και ως προς την απόκρυφη σημασία του, τη διασύνδεση του Ακταίωνος με τον Σείριο, τον αστερισμό του Κυνός και τα πενήντα κυνικά καύματα (τις πενήντα θερμότερες μέρες του καλοκαιριού). Ως προς τη θέση του ιερού

της Κορίας Αθηνάς, της Κλειτορίας, ἀπ'όλες που έχουν προταθεί, πιθανότερη και αρκετά πρόσφορη ως προς την απόσταση που δίνει ο Παισαυσίας φαίνεται αυτή του λόφου του Αγίου Αθανασίου, κοντά στο χωριό Κάκκοβα ή Σκοτάνη. Για τον ναό των Διοσκουρών (οι οποίοι συνοδεύονται στη λατρεία τους συχνά από μια θεότητα και η σχέση τους με τον κύκλο των Καβείριων τους φέρνει κοντά στη Δήμητρα, η οποία επίσης λατρευόταν στον Κλείτορα) έχει προταθεί η θέση Παλιόνταρα ή Κολόνες. Κάποιος ναός ακόμη βρισκόταν πιθανότατα ΒΑ της πόλης και έξω από τα τείχη της, στο ύψωμα στη θέση Λευκοριωπίσσα. Ίσως της

αποκάλυψε μέρος της αιψίδας του ναού, που προχωρεί στο άσκαπτο. Αρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα γυαλιών από τους φεγγίτες των παραθύρων του ναού, νομίσματα και κεραμική του 3ου-4ου μ.Χ. αιώνα στηρίζουν προς το παρόν τη θέση μας. Βέβαια, η έρευνα και η αποκάλυψη του ίδιου του μνημείου θα προσδιορίσει επαρκέστερα την χρονολόγησή του. Ξεπερνώντας πλέον την άποψη των παλαιότερων μελετητών, στηριγμένη στις πηγές και τις έμμεσες επιγραφικές μαρτυρίες, το χρονολογικό φάσμα της πόλης διευρύνεται. Δεν αναφέρεται στον νηών κατάλογο, όπως ο Φενεός και η γειτονική Στύμφλος. Όμως προϊστορικά ανασκαφικά ευρήματα (μία λίθινη αξίνα και μια λεπίδα οψιανού), σε συνδυασμό με άλλα από επιφανειακή περισυλλογή, ενισχύουν την άποψη για πολύ πρώιμη χρήση του χώρου στους προμικηναϊκούς χρόνους. Μια τόσο μεγάλη και πρόσφορη για καλλιέργεια πεδιάδα, που την περιβάλλουν δύο ποτάμια, δεν ήταν δυνατόν να έμνε ανεκμετάλευτη. Η κατοίκηση κατά τους προϊστορικούς χρόνους εστιάζεται στους γύρω λόφους και έρχεται σε άμεση σχέση με τη διασπορά των ΠΕ και ΜΕ θέσεων της ευρύτερης περιοχής των Καλαβρύτων. Η πόλη φαίνεται να ευημερεί και να βρίσκεται σε ακμή

στους κλασικούς και ελληνοιστοικούς χρόνους: και έκοψε δικά της νομίσματα από τον 5ο π.Χ. αιώνα έως τα χρόνια του Σεπτήμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.). Έκοψε ακόμη νομίσματα και στο πλαίσιο της συμμαχικής νομισματοκοπίας, όπως όφειλε ως μέλος. Απεικονίζονται σ' αυτά οι προστάτιδες θεότητες της, η Αθηνά, ο Ασκληπιός και η Δήμητρα, ενώ σ' έναν τύπο νομίσματος όπου έχουμε ιππέα σε άλογο, εικάζεται ότι πιθανόν πρόκειται για έναν από τους Διόσκουρους. Ακόμη απεικονίζονται ο Ήλιος και η Τύχη. Στον οπισθότυπό τους έχουν ταύρο μαινόμενο, ανεμόμυλο, κεφαλή αλόγου και δρομικό ίππο καλπάζοντα, που μας φέρνει στο νου το "άριστον Αρκαδικόν γένος των ίππων" του Στράβωνα. Ίδρυμένη σε θέση αγροτική, είχε επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στην ασφάλεια (γι' αυτό και είχε ισχυρή οχύρωση και καλό στρατό) και στην εξασφάλιση υλών ανάγκης για την ποιμενική αγροτική οικονομία της. Ο επιστομιάς της προφανώς στηριζόταν στη γεωργική παραγωγή των κοιλάδων που διέθετε, και κατά το πλείστον στην κτηνοτροφία και το κυνήγι. Το ορεινό τοπίο της Κλειτορίας διέθετε πολλές δασώδεις και θαμνώδεις εκτάσεις. Ανάμεσά τους, ο δρυμός του Σόρωνα, ο οποίος, όπως και οι άλλοι αρκαδικοί δρυμοί, είχε αγριογού-

Ο λόφος Κόντρα, με τα ίχνη του τείχους.

Ειλειθείας ή της Δήμητρας. Ορισμένοι μελετητές υποστήριξαν ότι το εκκλησάκι της Παναγίας, το Φραγκοκκλήσι, βρίσκεται στη θέση κάποιου αρχαίου ναού. Η άποψη αυτή καταρρίπτεται. Οικιστικά λείψανα του 4ου π.Χ. αιώνα, τα οποία συνιστούν και το παλαιότερο αρχαιολογικό στρώμα γύρω του, σφραγίζονται από ταφική χρήση των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, η οποία φαίνεται να πλαισιώνει μια πρώιμη παλαιохριστιανική βασιλική. Η θεώρησή μας, η οποία άρχισε να διαμορφώνεται πολύ έγκαιρα, επιβεβαιώθηκε πολύ πρόσφατα, με τη διέλευση ανατολικά του Φραγκοκκλησιού αποστραγγιστικής τάφρου, η οποία μας

Βιβλιογραφία

- Παυσανίας, *Ανατολή και Αρκαδικά*, βλ. Βία VII και VIII, *Ηρόδοτος* V, 23. 6-24.
Πλάτωνος, *Νόμος*, X, 47.
Πλάτωνος, *Συμπόσιος*, 193 A, 18, 19.
Ξενοφών, *Ελληνικά* E, 4.36 και 37.
Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλ. Η, κεφ. Β, 1, *Λίβιος*, XXXIX, 35-37.
Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* XXV, 47.
Αθήναιος, *Δαιτυλοσοφία* II, 43.
Σπύριδων Βυζαντινός, *Εθνικά*, Αζανία, Κίετρον, *De nature* Deorum III, XXXII, Καλλίμαχος, III, 234.
Hiller V, *Gaetlingen*, IG, V2, 85, 1 G, IV, 198.
Real Encyclopaedie (Κλείτωρ-Αζάν), Γ. Α. Πικουράς, "Η Αρκαδική Αζανία", *Προσκήνιο* Β' *Δεσφύρας*, *Ελευθέριος Πελοποννησιακός Σπουδών*, 2, 1980.
Madeleine Jot, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, *Études Peloponnesiennes*, IX, 25.
Γιάν. Πικουράς, "Επιγραφές από την Αρκαδική", *ΗΡΟΔΟΣ* 3, 1985, 85.
Oliver Masson, "Sur les noms Kleitor, Kleitoras, Kleitoria etc.", *ΗΡΟΔΟΣ* 5 (1987), 95.
B.C.H., 1886, "Inscriptions de Tralles", *Roman Sigillog. Die Grossen, Göttinnen Arkadiens*, o. 98.
A. E. 1895, "Λοκούρατος Επιγραφές", 265.
F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, o. 258.
Revue de Philologie (35), 1911, "Inscriptions inédites de Thessalie", o. 123.
B.C.H. (90), 1966, "Liste Argienne de Théophrastes", o. 156.
B.C.H. (77), 1953, "Inscriptions du Péloponnèse", o. 632.
B.C.H. (20), 1896, "Inscriptions de Martigné", 148.
R.E.G. (Revue des Études Grecques), 1897, "Deux inscriptions trouvées a Kleitor", 279.
J. H. S., 69, 1949-50, "Comments on some aithaic greek inscriptions".
Moris Giacharo, I, VIII, *Edictum Diocletiani et collegium de pretis rerum venalium*, o. 71.
Αντα Αβραμιά, "Νομισματικός θησαυρός" και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (στης αιών), *Σύμμεικτα*, 5, 1983.
Γεώργ. Παπαδόπουλος, *Αζανία*, 1886.
ΓΑΕ, 1920, Γ. Παπαδόπουλος, "Ερευναί εν Κλείτωρ", 1920.
Ernst Curtius, *Peloponnesos*, 1851-52.
Ferdinand Alenhouven, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse*, 1841.
Leslie W. M., *Travels in the Morea*, 1830.
Frazier J.G., *Pausanias description of Greece*, 1965.
Douchéux, *Travels in the Morea*, 1830.
Catalogue of greek coins in British Museum, *Peloponnesos*, by Percy Quander.
B.V. Heind, *Ιστορία Νομισμάτων*, Α' τόμος, Ελευθέριος.
Imhof Blumer, Percy Gardner, "Numismatic Commentary on Pausanias", *Sylloge Numismatica Graecorum*, Danish National Museum Copenhagen.
Antoine Bon, *Le Péloponnèse Byzantin Jusqu'en 1204*.
Γεώ. Ι. Κονιδάρι, "Αρκαδικά Σπουδών", 1980, Προσκήνιο Β' 1977, 403.
Jean Hatfield, *Les trafiquants italiens dans l'orient hellénique*, CIL, III, 497.

ρονα, αρκούδες και χελώνες πολύ μεγάλες. Θα μπορούσε να κατασκευάσει κανείς απ' αυτές, όπως μας λέγει ο Παυσανίας, λύρες στο μέγεθος της λύρας που γίνεται από ινδική χελώνα.

Τα χρόνια που ακολούθησαν την καταστροφή της Κρίνηθου το 146 π.Χ. πολλοί Ρωμαίοι πραγματοποιούν, κατοικούντες ή περιηγηθήμενοι, ανάπνευστη στην Πελοπόννησο εμπορική δραστηριότητα. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο οι ιταλικές αυτές κινήσεις παραμένουν, και διαμορφώνεται ένα είδος οικονομικής αναγέννησης. Ανάμεσα στους τύπους που εγκαταστάθηκαν μαρτυρείται επιγραφικά η παρουσία τους και στον Κλείτωρ. Πρόκειται για δύο οικογένειες, τους Ρασιονίη και Γεμινίη, η μνεία των οποίων, χωρίς αμφιβολία, υποδηλώνει την ύπαρξη ιταλικής κοινότητας στην πόλη.

Ωστόσο τον 1ο π.Χ. αιώνα η Ελλάδα ήταν και ο τόπος ο οποίος υπέστη τη συνέπεια των εμφυλίων πολέμων του ρωμαϊκού κόσμου. Η συνεισφορά ανδρών, τροφής και χρημάτων για την στρατολόγηση τους, καθώς και η πειρατεία, έχουν επιπτώσεις στην οικονομία των πόλεων. Απ' αυτή την κατάσταση προφανώς απορρέει η απαισιοδοξία των φιλολογικών πηγών και ο' αυτή την κατά ένα μέρος πρέπει να αποδώσουμε και την μαρτυρία του Στράβωνα για την αναπείραξη της πόλης αυτή την περίοδο.

Η παρουσία της πάντως στα ρωμαϊκά χρόνια θα λέγαμε ότι δεν είναι καθόλου άστοχη. Η εύρεση μάλιστα στον Κλείτωρ τρισηλίου, ελληνόγλωσσου αποσπάσματος του Διοκλητιανού Προστάγματος (Edictum Diocletiani 301 μ.Χ.), το οποίο αναφέρεται κυρίως στις τιμές διατίμησης του μούστου και του κρασιού, ενισχύει την εικόνα οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας, στο ειδικότερο της οποίας ήταν η πόλη.

Τον 4ο μ.Χ. αιώνα φαίνεται πως υφίσταται τις συνέπειες της γενικής καταστροφής που υπέστη η Πελοπόννησος από τον Αλαρίχο των Γόθων και εμφανίζεται ανακαμψή στη συνέχεια της.

Όμως η αναφορά του επισκόπου Κλείτωρος, της οποίας η βγή προέλευσης είναι το Τακτικό του Παρισίου Κώδικα 1555 Α των αρχών του 8ου αιώνα είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο. Παρότι ορισμένοι μελετητές (Bon, Dargouzes) θεωρούν ότι η πηγή αναφοράς του επισκόπου δεν απηχεί την εκκλησιαστική οργάνωση της εποχής στην οποία χρονολογείται, άλλοι, όπως ο Γερ. Κονιδάρι, δέχονται ότι το παραπάνω Τακτικό αποτελεί αυθεντικό αντίγραφο απολεσθέντος πρωτότυπου Τακτικού των Εικονομάχων των Χρώνων των Ισαύρων (732-746).

Διτικά το Κλείτωρος υπάρχει σήμερα το χωριό Κλείτωρ, το οποίο διατηρεί το όνομα της αρχαίας πόλης και απαντά μ' αυτό (Κλείτωρ) από τον Μεσαίωνα. Στη θέση "Κουβούκι" του παραπάνω οικισμού βρέθηκε το 1933 ένας θησαυρός 86 χάλκινων βυζαντινών νομισμάτων με κοπές του 6ου-7ου αιώνα μ.Χ., ενώ στην περιοχή Κλείτωρ-Καστελλίου ενδιάμεση περιοχή επισης το τοπωνύμιο Επισκοπή. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη όλα τα παραπάνω, νομίζουμε ότι είναι πιθανόν, κατά τους σκοτεινούς αιώνες των επιδρομών των Αβάρων και των Σλάβων (το χάσμα, όπως λέγεται, οπότε, κατά τον Δ. Ζακυθινό, ο κοινωνικός βίος παρου-

σιάζει πτώση και ο τόπος φτάνει έως την παντελή ερήμωση), η ζωή της πόλης να μη διακόπτεται, αλλά να μεταπολιτεύεται το κέντρο βάρους της οικιστικής οργάνωσης της δυτικότερα, προς την περιοχή του σημερινού Κλείτωρα.

Την εποχή της Δ' Σταυροφορίας ο Κλείτωρ ανήκει στη διοικητική περιφέρεια του ορίου που άρχιζε από την Αχαΐα, περιλάμβανε τα Καλάβρυτα και την Αρκαδία και κατέληγε στον Λακωνικό κόλπο. Η παραμονή όμως των Φράγκων δεν κράτησε πολύ, παρά το πέρασμά τους είναι ιδιαίτερα εμφανές γύρω από την πόλη, όπου εντοπίζονται πολλές οχυρώσεις αυτής της περιόδου. Πριν από το τέλος του ΙΓ' αιώνα όλα τα ορεινά φεύδα περιήλθαν και πάλι στο Βυζαντινό κράτος. Η πόλη κύλησε αργά-αργά στη σιωπή, η πεδιάδα της οργάνωσε από τους ντόπιους καλλιεργητές από το Καρνέσι (Ανω Κλειτωρία), και σήμερα, εγκαταλελειμμένη από εργατικά χέρια και δίχως νερό, είναι ένας Εφρόκαμπος, όπου βόσκουν τα πρόβατα και τα κατόικια των ντόπιων κτηνοτρόφων. Είναι φορές που, βλέποντάς τους, νομίζει πως βλέπεις τους Αρκαδείς κτηνοτρόφους που πάσχιναν να επιβιώσουν στον ίδιο δύσκολο τόπο, με τον ίδιο τρόπο.

Σημ. Το άρθρο αποτελεί πρόδρομη συνοπτική αναφορά μάς στην πόλη.

Kleitro: A City of the Arcadian Azania

Maria Petritaki

Kleitro, a city of NW Arcadia which was called Azania in antiquity, lies about 3 kilometres west of the village of Kato Kleitoria and today belongs administratively to the Kalavryta county of Achaia. Its name (kleistos=closed) is obviously owed to its enclosed landscape, however, the mythological tradition relates it with Kleitor, son of Azania, the founder of the Arcadian tribe of Azanoli. Pausanias' texts are the most important historic source for the topography, monuments and myths of the region. Nevertheless, the relevant testimony of earlier writers, such as Pindar, Xenophon, Plutarch, Polybius, Libius, is also elucidating.

The city has been excavated since 1987, and its cultural physiognomy emerges progressively through the combination of random finds, excavation data and survey results. Its Hellenistic fortification wall, of which the NW and W gates have been located, encloses an area of 145 acres approximately. Its cemeteries are dated from the Geometric to the Late Roman years: while the ancient theater, houses and ceramic kilns have started being revealed from the city itself. None of its sanctuaries mentioned by Pausanias - that of Asclepius, Demeter, Eleithia, Dioskouroi, Koría Athina - has been identified as yet, although there are positive indications for the cult of Artemis. Moreover, at the site of Frangoklessi, which dominates today the archaeological area and echoes the Frankish conquest of the land, an Early Christian basilica has been located. Random Prehistoric finds -survey or excavation products- define the use of the site in the Early Mycenaean period. The city seems to prosper during the Classical and Hellenistic age, it is still a trading center in the Roman era, while its administrative nucleus is probably transferred west later, at the site of the present Kleitor, known since the Mediaeval period.